

KISS SÁNDOR

Nyelvi rendszer és fordítás (vagy miért lehetséges a lehetetlen?)

SYSTÈME LINGUISTIQUE ET TRADUCTION (COMMENT L'IMPOSSIBLE DEVIENT-IL POSSIBLE ?). La traduction est-elle possible ? La réponse que l'on tente de donner ici à cette éternelle question se nourrit de la linguistique générale : les difficultés de la traduction se trouvent ramenées au caractère arbitraire du signe linguistique, non seulement au sens proprement saussurien, c'est-à-dire sur le plan référentiel, mais sur le plan connotatif également. On aboutit ainsi au concept de l' « arbitraire stylistique », qui sera exploré sur deux plans : celui de la constitution matérielle du signe et celui de son utilisation sociolinguistique. La réponse donnée à la question initiale sera positive : le langage est un instrument flexible, pourvu de l'outillage nécessaire pour une approche complexe et multiforme de la réalité.

Ha a fordítás kérdéseit a nyelvi rendszerek sajátosságaiból kiindulva közelítjük meg, elég természetes módon találkozunk e rendszereknek azzal a tulajdonságával, amelyet „önkényességnek” szoktak nevezni. A továbbiakban azt szeretnénk megmutatni, hogy ebből a bizonyos mértékig „önkényes” – tehát a nyelv történeti hagyományán alapuló, külső tényezők által nem közvetlenül meghatározott – berendezkedésből nemcsak a külvilágra rávetített denotatív hálózat terén adódnak eltolódások az egyes nyelvek között, hanem a konnotációkban is, tehát a stiláris megformálás alapjaiban. Ez a megfontolás kulcsot ad a fordítási nehézségek egyfajta csoportosításához; érthető azonban, hogy e nehézségek rétegződése mindenekelőtt az irodalmi szövegek átültetése során tárul fel. Ezért a mondanivalónkat szemléltető példákat irodalmi szövegekből – francia művek magyar fordításából – választjuk. Arra a kérdésre, hogy a fordítás hogyan háríthatja el mégis az „egyenértékűség” keresésekor felmerülő akadályokat, szintén a nyelvi rendszerben keressük a választ: a nyelvekhez mindenkor hozzátartozó variációs lehetőségekben, a jelrendszerek rögzített voltát kiegészítő viszonylagos szabadságban és általában abban, amit képes értelemben a nyelv hajlékonyságának szoktak nevezni.

A nyelvi rendszer fogalmához társított „önkényességnek” több rétege van, és természetesen ezek mindegyike szerepet játszik a fordítás folyamatában és általánosabban a kódváltáskor, amikor a nyelvhasználónak valamely nyelvről egy másikra kell áttérnie. Most nem akarunk hosszabban időzni a fonológiai önkényességnek nevezhető, azonnal szembeötlő rétegnél: azonos valóságdarabok nyelvenként különböző elnevezéseinél. Nem mintha nem volna érdekes – akár a fordítás szemszögéből is – annak kitapintása, hogy a teljességgel önkényes elnevezések tömbjét az egyes nyelvekben hogyan szegélyezi a motiváltnak tekinthető hangutánzó-tartomány, és a hangalak önkényességét hogyan korlátozzák a szóképzés és szóösszetétel „ikonicitást” megvalósító szabályai;¹ mindamelllett mélyebbre hatolunk, amikor a megnevezendő „valóságdarabokat” nem tartjuk eleve függetlennek a nyelvtől. Így jutunk el a szemantikai önkényesség rétegéhez, ahol azt szemlélhetjük, hogy – bizonyos határok között – az egyes nyelvek más-más módon „dolgozzák fel” a valóságot, más megkülönböztetéseket visznek bele, és a jeleket nem pontosan ugyanazon szempontok szerint állítják szembe egymással.² Viszonylag egyszerűen mutatkozik meg a nyelvek közötti eltéréseknek ez a fajtája ott, ahol az egyik rendszer alkalmaz megkülönböztetést, a másik pedig nem; közkeletű példával a magyar *erdő* főnévnek két szokásos francia megfelelője van, *forêt* és *bois*, elsősorban a ‘nagyobb erdő’ ~ ‘kisebb erdő’ közötti különbségtétel szerint.³ Bonyolultabb a helyzet, ha az összevethető

¹ A legegyszerűbb példákkal élve: *asztal* és *table* viszonyához képest másféle *csobogás* és *clapotis* megfelelése, és *almafa*, *körtefa*, ill. *pommier*, *poirier* esetében a lexikai sorozathoz tartozás ténye az, ami határt szab a lexéma fonológiai önkényességének; némileg előre utalva hozzátehetjük azonban, hogy ezek a határok sem pontosan ugyanúgy működnek a különböző nyelvekben (vö. magyar „lexéma + szer” szóösszetétel ~ francia nem-összetett lexéma: *gyógyszer*, *kábítószer*, *fűszer* ~ *médicament*, *drogue*/*stupéfiant*, *épice*).

² Erről vö. különösen Hjelmslev, 1953: 31-34.

³ Legalábbis a szótárak ezt a szemantikai jegyet emelik ki, vö. az Eckhardt-szótárak legújabb kiadását, valamint a *Petit Robert* meghatározásait: *BOIS*: *espace de terrain couvert d'arbres*; *FORÊT*: *vaste étendue de terrain peuplée d'arbres*. Ezután természetesen kereshetjük azt a szemantikai jegyet, amely a magyarban az *erdő* és *liget* jeleket megkülönbözteti, hiszen a *bois* közös megfelelőjük. Jól összevethető szemantikai tartalmak volnának magyar-francia vonatkozásban azok, amelyeket a *könnyű* / *nehéz*, ill. *léger* / *lourd* lexémák jelölnek, ha a ‘nem-fizikai’ területre a francia nyelv nem alkalmazná a *facile* / *difficile* szópárt; ennek elhatárolása azonban a *léger* / *lourd* pártól ismét nem egyszerű, mivel ez utóbbi jelenik meg a fiziológiai és érzelmi területre „átvitt” jelentésben (*chagrin lourd* = *nehéz bánat*).

szemantikai mezőket kitöltő elemek más-más oppozíciós szabálynak engedelmessé válnak. Anélkül, hogy itt bármi véglegeset mondanánk, jegyezzük meg, hogy miközben *menni* és *járni* szembenállása gyakran épül az ‘egyszeriség’ ~ ‘gyakoróság’ jegyre (*iskolába megy* ~ *iskolába jár*), az *aller* és *marcher* közötti különbség sokszor a ‘célképzet megléte’ ~ ‘célképzet hiánya’ oppozícióval írható le (s ezért nem működik egy *il va à l'école* ~ **il marche à l'école* megfelelés).

Ez a sommás példatár – amely a szókincre vonatkozik, de könnyen kiterjeszthető volna a nyelvtani megfelelésekre – a fordítási „egyenérték” keresésének azt az oldalát szemlélteti, ahol ennek az egyenértéknek a biztosítója a jelek által megnevezett valóságdarab azonossága: a két nyelv kifejezéseit a denotátumokon – pontosabban az adott szövegek és szituációk alapján meghatározható aktuális referenseken – keresztül hozzuk kapcsolatba egymással. Mindegyik példa sejteti azonban, hogy az ekvivalenciák felkutatásának van egy további, nehezebb és sokszor reménytelennek tűnő terepe, amely a nyelvi jelnek egy most még nem tárgyalt tulajdonságából, valójában önkényességének egy további és szükségszerű vonatkozásából adódik. Hiszen a jelek – nem csupán a szavak, hanem a jelentő egységek általában – jelentésüktől bizonyos mértékig függetlenül hordoznak bizonyos objektíven megragadható sajátságokat, amelyek alkatukból és használatuk körülményeiből adódnak. E sajátságok a közlés során többé-kevésbé tudatos percepció révén feltétlenül érvényesülnek, és mintegy másodlagos jelentést képeznek; célszerű a gyakran pontatlanul használt „konnotáció” műszót erre a legáltalánosabban felfogott „alkati és forgalmi” jelentésre fenntartani, amely a stiláris üzenet alapjaként minden nyelvi közleményben jelen van. Sem az anyanyelv, sem az idegen nyelv használója és természetesen a fordító sem térhet ki a jelsor konnotatív értéke elől, amely a nyelv egyetemes vonásai közé tartozik, de nyelvenkénti megvalósulását a jel önkényességének fogalmi keretében kell megvizsgálnunk.⁴

⁴ Saussure, aki az „önkényes nyelvi jel” fogalmát megalapozta, és akit a „fonológiai” és a „szemantikai” önkényesség bemutatásában követünk, nem beszél a konnotációk önkényességéről. Amit ez utóbbiról mondunk, természetesen táplálkozik a saussure-i „érték” fogalmából: a rendszer elemeit közvetlenül a rendszer többi elemével fennálló viszonyuk határozza meg. Mindezekről ld. Saussure, 1997: 93-94 és 133-141.

A jel alkatát „materialitása” felől közelíthetjük meg. A közlés során az üzenet minden jelentő egysége „megvalósul”, akusztikailag vagy adott esetben grafikusán; a hangzás, a szavak hossza, hasonlóságuk más szavakkal vagy szóelemekkel mind megjelennek – legalább futólag – a percepcióban s a hozzá kapcsolódó emlékezetben s hagyhatnak összegeződő pszichikai nyomokat.⁵ Mondhatnánk, hogy a jel fizikai oldala elsősorban a költőknek fontos, azonban a „materialitás” fogalmát némileg kiterjesztve eljutunk a jelek felépítésében mutatkozó, minden szövegfajtában releváns különbségekhez. Mint láttuk, a képzett és összetett szavak – bizonyos konvenciók segítségével – utalnak az általuk képviselt referenciális elemek kapcsolatára (vagy legalábbis a referens megragadásának módjára: főnév-, melléknév- stb. képzők), és e tekintetben csak „viszonylagosan önkényesek”: a *tableau* megfelelője lehet *kép* vagy *festmény*, s ez utóbbi a *fest* ige felidézésével színre hoz egy absztrakt mozzanatot (a *festmény* nem csupán egy ‘tárgy’, hanem egyúttal ‘valami, ami bizonyos tevékenységből adódik’). Jólismert eltérés a magyar és francia nyelv szóépítkezése között (ami persze a mondatépítkezéssel is összefügg), hogy a magyarban a szóképzési és szóösszetételi eljárások előbbek és jóval sokrétűbbek; ezért valószínű, hogy denotatív egyenértékűség esetén egy magyar szövegben több lesz az igéből képző hozzáadásával alakult elvont főnév, mint francia megfelelőjében (bár a szemantikai értelemben motiválatlan absztraktumok esetleg ebből sem hiányoznak).⁶ Ugyanakkor azonban paradox

⁵ Genette (1968: 35) a szinesztézia működésére hivatkozva kifejti, hogy a francia *jour* és *nuit* magánhangzóértékei ellentmondanak a szavak jelentésének: a nappal nevében a „fénytelen” *u*, az éjszakában viszont a „fényes” *ü* és *i* hangzik. A veláris és palatális hangszínek eloszlása alapján hasonlótl mondhatunk a *nap(pal)* és *éj(jel)* szavakról, míg az *éjszaka* (amely egyébként általában természetesebb a feltűnően rövid *éj*nél) nyújt némi fonetikai kompenzációt. E lexémáknál maradvá a hangalak-társítások érzékeltetésére idézzük fel Victor Hugo „La nuit! la nuit! la nuit!” kezdetű versét és Kosztolányi fordítását, mely sokszor az eredetitől függetlenül szabadon sodródik hasonlótl hasonlóig: „La nuit! la nuit! la nuit! Et voilà que commence [...]” – „Az éj, az éj, az éj s az éjbe-mélybe halva [...] S az ég, a lég zokog” stb.

⁶ Egy véletlenszerű példa: „Et avant même que ma pensée [...] eût identifié le logis en rapprochant les circonstances, lui, – mon corps, – se rappelait pour chacun le genre du lit, la place des portes, la prise de jour des fenêtres, l’existence d’un couloir, avec la pensée que j’avais en m’y endormant et que je retrouvais au réveil” (PROUST, Marcel, 1987, *A la recherche du temps perdu*, t. I., Paris, Gallimard, Bibl. de la Pléiade, 6. o.) – „S mielőtt még az értelmem [...] azonosíthatta volna a lakást a körülmények közéletésével, ő – a testem – mindgyikben emlékezett az ágy nemére, a szobaajtók helyére, az ablakok világtására, egy

módon az igekötős összetételek miatt a magyarban sokkal gazdagabban lesz jelen a szavakba épített explicit térbeli orientáció – elég a mai francia nyelvben motiválatlan *entrer, sortir, monter, descendre* igék szokásos megfelelőire gondolni (*be / ki / fel / le + menni*).⁷ Az önkényességet korlátozó magyar szóösszetételek példáulként említhetjük azokat, amelyek jellegzetes utótaggal végződnek, mint *-szer* (lásd fentebb), *-ház* (*kórház = hôpital; rendház = monastère; udvarház = manoir*).⁸ Így a konkrétabb és absztraktabb referenciájú elemek „adagolása” magyar és francia szövegben eléggé különbözhet, vagyis a pszichikai benyomás, amely a dekódolás során a konnotációk révén keletkezik, ezen a síkon sem lesz azonos.

A jel nyelven belül meghatározható alkatán túl a konnotáció fogalmába beletartoznak a beszélőknek a jel használatával, mintegy kommunikációs „forgalmával” kapcsolatos tapasztalatai. Egy forgalomba került elem vagy nyelvi eljárás a dekódoló számára a legkülönbözőbb szintű és eredetű képzetársításokat válthatja ki, amelyeknek egy része a teljes nyelvközösség számára is értelmezhető, amennyiben felidézi az adott elem vagy eljárás szokásos használatának jellegzetes körülményeit. Mindezt csupán azért említjük, hogy a szociolingvisztikai szempontot (rétegnyelvek, csoportnyelvek léte, a kommunikáció résztvevői közötti viszony nyelvi következményei) és a közlemény kidolgozottságának szempontját (pl. irodalmi és nem-irodalmi nyelvhasználat) elhelyezzük a fordítást megnehezítő tényezők között: miközben univerzális vonásokról van szó, adott nyelvallapotban, illetve nyelvek összehasonlításakor sok jelenség a nyelvi rendszerek önkényességét illusztrálja számunkra. (Más megközelítésben azt mondhatjuk, hogy az egyes nyelvi szinteken jellegzetes szociolingvisztikai helyzetekhez hozzárendelhetünk bizonyos normákat, és alkalmazhatunk gyakorisági mutatókat az eltérések mérésére.) A szókincs köréből csupán véletlenszerűen említjük, hogy például *croître* vagy *moiteur* alapvető denotatív jelentésükön túl (szokásos szótári megfelelőik *nőni, növekedni*, illetve *nyirkosság, nedvesség*) – és anélkül, hogy

folyosó létére, s egyúttal arra a gondolatra, amellyel elalváskor találkoztam, s amelyet újra megtaláltam ébredéskor” (PROUST, Marcel, 1969, *Az eltűnt idő nyomában*, I. köt., ford. Gyergyai Albert, Budapest, Európa, 38. o.).

⁷ Ld. Ullmann (1959: 125-131) tanulságos fejezetét: „Le français, langue de l’arbitraire”.

⁸ Hasonlóan „explicitáló” magyar megfelelőek *les bois = a fafűvösök; les cuivres = a rézfűvösök*.

kifejezetten irodalmi szavak lennének – a konnotatív síkon rendelkeznek valamilyen keresettség-értékkel, amelyet nem tartalmaznak sem magyar szótári ekvivalenseik, sem francia, semlegesebb értékű szinonimáik, *augmenter*, illetve *humidité*.⁹ Érdemes itt egy pillantást vetni a nyelvtani rendszer bizonyos pontjaira, amelyeknek megvalósulása a kommunikációban szociolingvisztikai tényezőktől, illetve az alkalmazott kódváltozat többé-kevésbé kidolgozott voltától is függ. A francia kérdő mondat folytonosan alakuló szintakszisára (fordított szórend, intonációval megvalósított kérdés, hátravetett kérdőszó) különböző szociolingvisztikai normák hatnak, egy ilyen vagy olyan módon feltett kérdés tehát „forgalmi” konnotációként más-más nyelvi rétegeket és helyzeteket idéz fel; ehhez hasonló helyzetbe hozza a fordítót egyes archaikus igeidők (*passé simple*, *imparfait du subjonctif* és összetételeik) megőrzése vagy helyettesítése modernebb alakokkal. Magyar párhuzamként idézhetjük az e nyelvben is mozgásban levő igei alaktant (a visszaszoruló *látnök / néznők* típust, az ikes igék ragozásában az *aludjék*-ot felváltó *aludjon*-t, a régiesebb alakok irodalmi konnotációjával).

A konnotációs rendszerek „önkényes” voltának bemutatása – a látszat ellenére – nem a fordítás reménytelenségét kívánja bizonyítani. Elemzésünkben igyekeztünk megjeleníteni a nyelvbe kódolt és a nyelvhasználók által mindig is mozgósított választási lehetőségeket, amelyek révén a denotatív jelentés teljes vagy részleges megtartásával lehetséges a konnotációkat a kívánt mederbe terelni és mind az elsődleges, mind a másodlagos szemantikai üzenetet adekvát módon megvalósítani. A nyelvnek mind szókincsében, mind grammatikájában működik ugyanis a „bemutatók” oppozíciójának rendszere: a valóságnak és részleteinek különféle nyelvi megközelítései élnek egymás mellett, amelyek között az átjárást szabályozott átváltási mechanizmusok biztosítják; a nyelv változása és a kommunikációs szükségletekhez történő alkalmazkodása nem is volna másként elképzelhető. Üdvözljük tehát újra egy csak látszólag egyszerű, de valójában több jelentésréteget sűrítő francia regénycím magyar fordítását, amelynek sikerül ezt az összeszövődést újra előállítania: *La symphonie*

⁹ Idézzük a *Trésor de la langue française* statisztikai adatait a feldolgozott szövegekben található „abszolút gyakoriságról”: *croître* 1881, *augmenter* 3499, ill. *moiteur* 116, *humidité* 882. Jegyezzük meg, hogy *croître*-nak ‘nöni, tenyészni’ [növényről] értelemben szinonimája a – szintén gyakoribb – *pousser*.

pastorale (André Gide) és *Pásztorének* (Gyergyai Albert) egyaránt utalnak a látszólag idilli miliőre, a *pasteur* vagy *lelkek pásztora* szerepére és a történetbe öntükröző módon belefoglalt zeneműre. És nézzünk szembe azzal a kihívással, amelyet a szürrealista költő „hangalapú” szómagyarázata jelent. Michel Leiris a fonológiai konnotációt kihasználva értelmezi újra a szót s keresi annak teljesebb jelentését: „LUEUR. Aile eue, oeufs eus, air”. – „FÉNYÁR. Fészek, szárny, nyár”.¹⁰

Bibliográfia

GENETTE, Gérard, 1968, „Le jour, la nuit”, *Langages*, 12. sz., Paris, Didier-Larousse, 28-42. o.

HJELMSLEV, Louis, 1953, *Prolegomena to a Theory of Language*, Baltimore, Waverly Press.

SAUSSURE, Ferdinand de, 1997, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, ford. B. Lőrinczy Éva, Budapest, Corvina (1. kiadás: 1967, Gondolat).

ULLMANN, Stephen, 1959, *Précis de sémantique française*, Berne, Francke (1. kiadás: 1952).

KISS SÁNDOR

Debreceni Egyetem

e-mail: kisss@delfin.unideb.hu

¹⁰ ÉLUARD, Paul – BRETON, André, *Dictionnaire abrégé du surréalisme*, in ÉLUARD, Paul, 1968, *Œuvres complètes*, t. I., Paris, Gallimard, Bibl. de la Pléiade, 755. o. – *A szürrealizmus kivonatos szótára*, ford. Kiss Sándor, in ÉLUARD, Paul, 1972, *A körülmények és a költészet*, Budapest, Gondolat, 402. o.